

УДК 94:02:2-737(477.81)“18/19”

О. В. Сажок,
учений секретар бібліотеки Волинського національного університету
ім. Лесі Українки

БІБЛІОТЕКИ ОСТРОЗЬКОГО КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО ПРАВОСЛАВНОГО БРАТСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто становлення та розвиток бібліотек, заснованих Острозьким Кирило-Мефодіївським церковним православним братством у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено типи та функціональне призначення бібліотек, розбудовою яких займалося братство. Розкрито шляхи поповнення бібліотечних фондів, проаналізовано їх структура, типо-видовий, тематичний та кількісний склад. Відзначено внесок відомих діячів Російської імперії у примноження бібліотечних фондів. Висвітлена роль бібліотек Острозького братства у поширенні науки, культури та освіти на Волині.

Ключові слова: *Острог, церковне православне братство, бібліотека, бібліотечний фонд, твір друку.*

Библиотеки Острожского кирило-мефодиевского церковного православного братства во второй половине ХІХ – в начале ХХ века.

Рассмотрено становление и развитие библиотек, основанных Острожским Кирилло-Мефодиевским церковным православным братством во второй половине ХІХ – начале ХХ ст. Определены типы и функциональное предназначение библиотек, комплектованием которых занималось братство. Раскрыты источники пополнения библиотечных фондов, проанализированы их структура и состав за типом, видом, тематикой, количеством изданий. Отмечено непосредственное участие известных деятелей Российской империи в примножении библиотечных фондов. Отражена роль библиотек Острожского братства в развитии науки, культуры и образования на Волини.

Ключевые слова: *Острог, церковное православное братство, библиотека, библиотечный фонд, произведение печати.*

Libraries of the Ostrog Kyryl-Mefodiy church orthodox fraternity in the second half ХІХ – in beginning of ХХ century

The formation and the development of libraries are examined, which are established by the Ostrog Kyryl-Mefodiy church orthodox fraternity on

the second half of XIX – at the beginning of the XX centuries. Types and the functional purpose of libraries are determined, fraternity governed the building process of which. The ways of replenishment of library funds are opened; their structure, typical, subject and quantitative store are analyzed. The contribution of well-known figures of Russian Empire in the increase of library funds is noted. The role of Ostrog fraternity libraries in emission of science, culture and education in Volyn is cleared up.

Key words: *Ostrog, church orthodox fraternity, library, library fund, publishing.*

Церковні православні братства Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. проводили широку культурно-просвітницьку роботу. Одним із важливих її напрямів була бібліотечна діяльність. Створення бібліотечних зібрань волинськими церковними православними братствами у другій половині XIX – на початку XX ст. залишається питанням малодослідженим у вітчизняній історіографії. Докладне вивчення цієї теми дозволить ширше представити історію бібліотечної справи на Волині, а також реанімувати від забуття здобутки братчиків у заснуванні бібліотек. Грунтовне висвітлення бібліотечного напрямку діяльності церковних православних братств має визначальне значення для всебічного відображення братського подвижництва на Волині другої половини XIX – першої половини XX ст.

Детального розгляду потребує робота Острозького Кирило-Мефодіївського братства на бібліотечній ниві: по-перше, для розкриття матеріальної та духовної цінності сформованих братчиками бібліотечних зібрань; по-друге, бібліотеки – важливий показник культурного рівня суспільної спільноти, яка їх створює та ними користується; по-третє, ґрунтовний аналіз діяльності бібліотек Острозького Кирило-Мефодіївського братства дозволить визначити їх роль у розвитку освіти, культури і науки у Волинській губернії окресленого періоду.

Одним з перших звернув увагу на бібліотечний напрям діяльності церковних братств педагог і церковний діяч М. І. Теодорович. У своїй історико-краєзнавчій праці він подав деякі відомості про бібліотеку Острозького Кирило-Мефодіївського братства [14, с. 660]. У сучасній українській історіографії перша згадка про цю бібліотеку з'явилася на початку 90-х рр. XX ст. [12, с. 134]. Упродовж наступних десятиліть у матеріалах науково-краєзнавчих конференцій, фахових наукових збірниках лише зазначалося, що така бібліотека існувала [11, с. 170; 15, с. 197; 16, с. 109].

Джерельна база дослідження зосереджена у Державному історико-культурному заповіднику міста Острога, а також у державних архівах Волинської та Житомирської областей [5; 6; 7]. Її основу складають рукописні, машинописні або окремо видані документи з братського архіву: листи, рахунки, статuti, щорічні звіти, регламентуючі положення

братських закладів та інше. Окремо слід виділити братські ювілейні видання, в яких підсумовувалися досягнення братства в усіх напрямках роботи за певний час [8; 13].

Мета запропонованої розвідки – дослідити внесок Острозького Кирило-Мефодіївського братства у розбудову бібліотечної справи у Волинській губернії другої половини XIX – початку XX ст. Для реалізації цієї мети необхідно визначити типи та завдання братських бібліотек; проаналізувати особливості формування бібліотечних фондів; охарактеризувати їх структуру, обсяг, склад за змістом, типами і видами видань; виявити основні джерела книгопостачання.

Фундатором-опікуном та керівником Острозького Кирило-Мефодіївського братства була письменниця та благодійниця, графиня Антоніна Дмитрівна Блудова (1813–1891 рр.), дочка державного діяча та літератора, головного ініціатора створення цього братства – графа Дмитра Миколайовича Блудова (1785–1864 рр.).

Офіційний відлік діяльності Острозького Свято-Кирило-Мефодіївського братства розпочався 2 березня 1865 р., з часу затвердження його статуту архієпископом Волинським і Житомирським Антонієм [8, с. 5].

З передачею 29 березня 1865 р. на потреби братства будівель та садиби закритого римо-католицького капуцинського монастиря братчики розпочали облаштування цих приміщень під свої заклади. Тут розмістилося засноване братством у тому ж році жіноче училище імені графа Д.М. Блудова.

При училищі від початку його створення функціонувала бібліотека, головною метою діяльності якої було забезпечення навчального процесу необхідною літературою. Фінансова підтримка цієї бібліотеки стала постійної статтею щорічних видатків Острозького Кирило-Мефодіївського братства. Відповідно кошторису на бібліотеку щороку витрачалося 300 рублів [8, с. 140]. На той час це була доволі значна сума.

Братська скарбниця поповнювалася переважно за рахунок відсотків від наявних капіталів, доходу з нерухомості, яка належала братству, добровільних пожертв та обов'язкових щорічних членських внесків. Головними будівничими братства були представниці таких впливових та заможних князівських і графських сімей, як Долгорукови, Урусови, Шереметьєви. Вони увійшли до складу братства за запрошенням Антоніни Дмитрівни та внесли по 50 рублів кожна на облаштування братських закладів. Від царської родини братські інституції отримали близько 185 тисяч рублів [13, с. 160]. У 1915 р. капітали братства сягали вже 145 тисяч рублів. Тому з-поміж усіх церковних православних братств на Волині Острозьке Кирило-Мефодіївське було найбагатшим.

Таким чином, острозькі братчики були спроможні щорічно виділяти на закупівлю видавничої продукції для училищної книгозбірні чималу суму грошей. Крім придбання книг та періодики за кошти братства,

бібліотеці училища безкоштовно надсилалися різні види видань від юридичних та фізичних осіб. Наприклад, у 1866 р. від господарського управління Синоду до бібліотеки надійшло 449 підручників та богослужбових книг, а у 1869 р. Міністерство народної освіти поповнило бібліотечний фонд братського училища географічними картами й атласами [13, с. 409].

Активний діяч Острозького братства, історик Помпей Миколайович Батюшков (1811–1892 рр.) у грудні 1885 р. надіслав для бібліотеки училища працю “Холмская Русь” [3, с. 35]. Ця книга була першим результатом роботи авторського колективу, створеного П. Батюшковим для написання узагальненої історії західних губерній Російської імперії. Маючи на увазі активну участь, яку брав Помпей Миколайович при створенні Кирило-Мефодіївського братства, можна припустити, що то була не єдина надіслана ним книга, що примножила бібліотечні зібрання братства.

Про особисту причетність А.Д. Блудової до формування фонду училищної бібліотеки свідчать витяги з її листів, опубліковані у братському ювілейному виданні [13]. Користуючись у літературних та наукових колах великою повагою і авторитетом, А. Блудова залучала до бібліотечних справ своїх знайомих, але здебільшого покладалася на власний розсуд у остаточному вирішенні питань, пов’язаних із книгозабезпеченістю певних навчальних предметів в училищі. Так, 19 січня 1870 р. в листі, адресованому братству, графиня зазначала: “Пересмотрела разные учебники по древней истории, все оказались неудобными для нас, и, наконец, мы решили принять, по совету Оленина, перевод Нессельта, который писал нарочно для женских училищ. Кажется, эта книга и вам пригодится, разумеется, разделив её на два курса. Ригельман (старший братчик киевского отдела братства) тоже писал мне, что он вам выслал книжку из римской истории, но не знаю какую. Пригодится ли она вам? [13, с. 257]. Отже, до комплектування бібліотеки училища долучався уродженець Чернігівщини Микола Аркадійович Ригельман (1817–1888), письменник, перекладач, історик, етнограф, співробітник Київської археографічної комісії.

Про те, що графиня поповнювала училищну бібліотеку нотною літературою, дізнаємося знову ж з її листа, у котрому вона повідомляла, що відіслала братству ноти – “это вальс сочинения герцога Единбургского”, які він особисто передав їй для училища [13, с. 257]. Власне про зібрання нотних видань у бібліотечному фонді інформації обмаль, але воно мало б бути достатнім для того, аби забезпечити необхідним музичним матеріалом хор, організований з учениць училища, та задля повноцінного проведення уроків з музики і співу.

З однаковим завзяттям, енергією та інтересом А.Д. Блудова відслідковувала стан книгозабезпеченості як навчального, так і виховного

процесів. 5 лютого 1872 р. графиня писала вихователькам братського училища: “Посылаю несколько книг, между прочим, для вас – Водовозовой об детских играх” [13, с. 256]. Очевидно, йшлося про видану у Петербурзі 1871 р. працю Є.М. Водовозової “Умственное развитие детей от первого появления сознания до восьмилетнего возраста”, в якій авторка основою дошкільного виховання пропонувала зробити народні пісні, ігри, казки. Графиня особисто підбирала педагогічну літературу та надсилала її братству або рекомендувала книги, які, на її думку, потрібно використовувати у роботі з дітьми.

А. Блудова наголошувала на важливості підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Тож, училищна бібліотека мала задовольняти потреби викладачів у подальшій самоосвіті, всебічному саморозвитку.

Підсумовуючи внесок Антоніни Дмитрівни Блудової у розбудову бібліотеки Острозького жіночого училища ім. графа Д.М. Блудова, відмітимо, що вона намагалася укомплектувати бібліотечний фонд творами друку різноманітними за змістом, читацьким призначенням, видами.

У Російській імперії характерною ознакою бібліотек навчальних закладів була структуризація їх фондів відповідно до потреб основних категорій користувачів: викладачів та учнів. У другій половині XIX ст. такий підхід до впорядкування бібліотечних фондів народних училищ був закріплений спеціальною інструкцією, виданою Міністерством народної освіти [4]. У ній наголошувалось на доцільності існування у навчальних закладах двох бібліотек – фундаментальної (вчительської) і навчальної (учнівської). Тож принцип формування бібліотеки жіночого училища ім. графа Д.М. Блудова відповідав цим вимогам. До учнівської частини її фонду відносилися підручники, навчальні посібники, хрестоматії, курси лекцій, словники, довідники й таке інше з дисциплін, які викладалися в училищі. А в братському навчальному закладі вивчалися, зокрема, такі предмети: російська, церковнослов'янська, французька мови, російська і зарубіжна література, російська та всесвітня історія, географія, природознавство, педагогіка, гігієна, арифметика, алгебра, геометрія, фізика.

Фундаментальна частина фонду забезпечувала професійні і самоосвітні потреби учительських кадрів та складалася з фахової періодики, творів наукового, методико-педагогічного змісту тощо. У 1910 р. у цій частині фонду налічувалося 2952 примірники різних видів видань, в учнівському підфонді – 3057 примірників [8, с. 191]. Фонд невпинно щороку зростав, 1915 р. у ньому зберігалось вже 7181 примірник 2884 назв [13, с. 383].

Враховуючи усе вищесказане, маємо всі підстави стверджувати про формування Кирило-Мефодіївським братством бібліотеки педагогічного типу, завданням якої було забезпечення фахових інформаційних потреб викладацького складу та сприяння підготовці кваліфікованих спеціалістів – майбутніх вчителів.

У 1868 р. Острозьке братство заснувало у селі Бриків Кременецького повіту школу для хлопчиків, а у 1869 р. у селі Миклаші Острозького повіту початкове училище з ремісничим відділенням. Братчики турбувалися про належне укомплектування фондів бібліотек при цих навчальних закладах. Підтвердження цьому слугують витяги з дохідно-витратних книг братства, наприклад, у травні 1876 р. для бібліотеки Миклашського училища братчиками було придбано книг на 7 рублів 50 копійок [9, с. 15]. Купувалася навчальна література для вивчення дітьми закону Божого, слов'янської мови, арифметики тощо. Обидві бібліотеки слід відносити до типу спеціальних.

Виходячи з типу і виду, закладених острозькими братчиками бібліотек, фонди їх носили навчальний характер та були багатогалузевими за змістом. 1875 р. жіноче училище ім. графа Д.М. Блудова та 1901 р. училище у Миклашах були підпорядковані Міністерству народної освіти, але братство продовжувало матеріально підтримувати ці навчальні заклади та брати активну участь у поповненні їх бібліотечних фондів.

Паралельно з бібліотекою училища діяла при Острозькому Кирило-Мефодіївському братстві ще одна бібліотека, яка створювалася винятково як місце, куди братчики могли приходити задовольняти свої духовні, культурні, дозвіллеві потреби. Необхідність фундації такої книгозбірні обумовлювалася статутом братства [5, арк. 7]. У 1867 р. братська бібліотека була відкрита для перших своїх відвідувачів. Вона розміщувалася поряд з братськими лікарнею і книжковим складом у перебудованому 1867 р. кам'яному флігелі римо-католицького капуцинського монастиря [8, с. 33].

Завідували братською бібліотекою священник Никанор Сізінькевич у 1895–1897 рр.; священник братської церкви, законовчитель училища, протоієрей Іоанн Балевиц з 1907 р. Посаду бібліотекаря обіймали Надія Миколаївна Сумневиц з 22 березня 1895 р. до 8 травня 1897 р.; дружина священника Марія Якимівна Сізінькевич з 26 жовтня 1897 р. до 15 серпня 1905 р.; дочка протоієрея, вчителька історії та географії в училищі, випускниця цього училища Марія Яківна Немоловська з 21 січня 1907 р. У коло їх обов'язків входило обслуговування читачів, ведення каталогів, комплектування, організація, збереження фонду, вилучення літератури. Цілком імовірно, що усі ці обов'язки вони виконували не лише у братській бібліотеці, але і в книгозбірні жіночого училища ім. графа Д.М. Блудова.

Вже у 1865 р. з пожертвувань книгами на користь новоствореного братства був покладений початок формування його бібліотечного фонду. Попервах до нього надходила переважно релігійна література. Юрист, професор Харківського університету І.В. Платонов та архієпископ Чернігівський Філарет були одними з перших, хто подарував братській бібліотеці власні праці. У 1886 р. Анна Федорівна, одна з засно-

вниць братства, старша дочка поета Ф.І. Тютчева, адресувала братству дві книги з прозовими творами та віршами свого чоловіка І.С. Аксакова [3, с. 35].

Найціннішими дарунками братській бібліотеці стали українські першодруки. Варто зауважити, що в бібліотечних фондах жодного іншого церковного православного братства повітових міст Волинської губернії інкунабули не зберігалися. Деякі волинські братства збирали стародруки для поповнення своїх музейних колекцій – давньосховищ. На відміну від інших братських бібліотек бібліотека Острозького Кирило-Мефодіївського братства призначалася лише для членів братства, які, безперечно, розуміли, історичну і культурну вагу пам’яток книжкового мистецтва. Отже, обмежене коло користувачів бібліотеки Острозького братства дозволяло збирати в її фонді рідкісні та цінні видання.

У 1868–1869 рр. історик, археолог та журналіст Михайло Петрович Погодін (1800–1875), якого з А.Д. Блудовою пов’язували дружні стосунки, збагатив братську бібліотеку “Евангелием с Апостолом, отпечатанными в первой типографии Западной Руси при князе Константине Острожском” [8, с. 203; 13, с. 408]. Братчики додатково вказували, що це Євангеліє – “старинный экземпляр, отпечатанный в Остроге” [7, арк. 13; 13, с. 218]. Відповідно до каталогу стародруків [1], виданих на Україні у 1574–1700 рр., з Острозької друкарні ні “Євангеліє”, ні “Апостол” окремо не виходили. Імовірно, до братської бібліотеки надійшов “Новий заповіт”, виданий 1580 р. в Острозі українським першодрукарем Іваном Федоровичем (Федоровим) в заснованій ним у 1578 р. друкарні [1, с. 26].

Примірник першої повної слов’янської Біблії, так званої Острозької Біблії, подарував братській бібліотеці на початку 80-х рр. ХІХ ст. Михайло Миколайович Похвіснев [8, с. 203]. Дарована ним книга була видана у 1581 р. І. Федоровим і вважається найважливішою з усіх друків Острозької друкарні.

Окремо слід відмітити особисту участь А.Д. Блудової у комплектуванні братського бібліотечного зібрання, її зацікавленість у його якісному наповненні. Це підтверджують її листи. Наприклад, у листі від 2 січня 1867 р. до братчика П.В. Лисенко Антоніна Дмитрівна наполягала неодмінно звітувати їй про отримані протягом року книги [13, с. 98]. У іншому своєму листі від 6 листопада 1865 р. до відомого українського діяча Г.П. Галагана вона прохала: “... заставьте самого любезного братчика Юзефовича [М.В. Юзефович – голова Київської археографічної комісії у 1857–1889 рр.] выслать скорее в Острог акты археографической комиссии и вышлите несколько экземпляров “Украинца”” [13, с. 90]. Як відомо, Київська археографічна комісія займалася пошуком, збиранням, збереженням та виданням історичних джерел. Тому отримання братською бібліотекою видань Київської археографічної комісії, які опира-

лись на міцний документальний фундамент, мало визначальне значення для знайомства острозької братської спільноти з минувиною краю.

На матеріальне забезпечення своєї бібліотеки Острозьким братством щороку виділялася різна сума: 1886 р. – 59 рублів 82 копійки [3, с. 36], 1895 р. – 69 рублів 78 копійок, 1896 р. – 83 рублі 65 копійок [6, арк. 5 зв.]. На початку ХХ століття витрати на бібліотеку було суттєво зменшено, згідно кошторису витрат братства за 1910 р. на утримання бібліотеки було використано лише 38 рублів 19 копійок [8, с. 70], з цього часу вже не передплачувалося жодного періодичного видання впродовж наступних п'яти років.

Фонд братської бібліотеки мав свою внутрішню упорядкованість. Спочатку він був поділений за змістом і видами видань на чотири відділи. Зі збільшенням обсягу фонду десь на межі ХІХ і ХХ ст. виникла необхідність у виокремленні ще чотирьох відділів за цими ж ознаками та додатково ще за мовою видань. У таблиці 1 відображена динаміка росту бібліотечного фонду Острозького братства впродовж майже двадцяти років, а також відтворена його структура.

Таблиця 1
Склад і структура бібліотечного фонду
*Острозького Кирило-Мефодіївського братства**

Розподіл фонду за відділами**:	1896 рік	1910 рік		1915 рік	
	кількість примірників	кількість назв	кількість примірників	кількість назв	кількість примірників
I. Твори наукового та історичного змісту	459	162	286	164	288
II. Географія та мандрівки	–	14	26	15	29
III. Карти, плани і малюнки	–	15	25	15	25
IV. Періодичні видання	161 одиниця обліку	25	998, (101 річний комплект)	25	998, (101 річний комплект)
V. Книги релігійно-морального змісту	286	303	357	320	392
VI. Духовні журнали	–	9	187 (24 річних комплекти)	9	187 (24 річних комплекти)

VII. Твори іноземними мовами	–	42	87	42	87
VIII. Белетристика	227	194	292	194	292
Всього: книжкових видань	972	730	1073	750	1113
періодичних видань	161 одиниця обліку	34	1185, (125 річ- них комп- лектів)	34	1185, (125 річ- них комп- лектів)

*Складено за: [6, арк. 5; 8, с. 203; 13, с. 409].

**Збережено оригінальні назви відділів фонду.

Таким чином, утворення тих чи інших відділів у братській бібліотеці зумовлювалося читацькою потребою. Ознака поділу фонду за змістом була домінуючою. Як зазначалося вище, фондом бібліотеки користувалися лише члени Острозького Кирило-Мефодіївського братства, тому поточні надходження були незначними у кількісному відношенні. Проте загальний обсяг фонду цілком відповідав наявній кількості його користувачів. На початку створення братства у його складі налічувалося понад 200 осіб. Однак потрібно враховувати той факт, що до лав братства обиралися не лише жителі Острога, а й Житомира, Новограда-Волинського, Києва, Чернігова, Харкова, Смоленська, Петербурга і Москви. Через те реальна кількість постійних читачів братської бібліотеки була меншою за кількісний склад братства в цілому. У книжковому фонді переважала література релігійної та історичної тематики, а за цільовим й читацьким призначенням – наукова і літературно-художня. Із сказаного можна зробити висновок про те, що основне місце в бібліотеці Острозького братства посідали книги гуманітарного профілю, які були покликані задовольнити загальноосвітні і культурні потреби.

Про братську колекцію періодичних видань відомо небагато. Її створення було розпочато у 1865 р. завдяки отриманню усіх річних комплектів “Русского вестника” особисто від його редактора та видавця М.Н. Каткова [2, с. 9]. У другій половині 60-х рр. XIX ст. до братського фонду надійшло річне видання “Отечественных записок” [8, с. 203]. У цьому науково-популярному журналі містилися статті політичного, літературознавчого спрямування, з філософії, педагогіки та інших галузей наук, а також з питань сільського господарства і промисловості; друкувалися переклади всесвітньо відомих західноєвропейських письменників.

Поведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки. Острозьке Кирило-Мефодіївське братство піклувалося про охорону, при-

множення, широке використання фондів створених ним бібліотек: братської, шкільної у селі Бриків Кременецького повіту, училищних у селі Миклаші Острозького повіту та Острозі. Бібліотеки, які діяли при навчальних закладах, сприяли освіті і гармонійному духовному розвитку підрастаючого покоління Острожчини та Волинського краю в цілому. Книгозбірня Острозького жіночого училища ім. графа Д.М. Блудова сприяла розвитку педагогічної науки і практики. Братська бібліотека здійснювала допомогу в самоосвіті та організації дозвілля, задовольняла релігійно-моральні потреби, виконувала професійні й наукові читацькі запити. Окрім того, у братській бібліотеці зберігалися українські першодруки – книги високих художньо-технічних якостей, яких до Івана Федорова у кириличному слов'янському друкарстві не було. Таким чином, Острозьке Кирило-Мефодіївське братство, сприяючи духовному та інтелектуальному розвитку власного персонального складу, поширювало культуру і освіту у своєму регіоні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 1. (1574–1700) / Я.П. Запаско, Я.Д. Ісаєвич. – Львів : Вища шк., 1981. – 136 с. : ілюстр.
2. Известие об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском братстве за 1864–1865 год. – М. : В синодальной тип., 1866. – 40 с.
3. Известия Свято-Кирилло-Мефодиевского братства с нояб. по 18 мая 1886 г. – Острог : Тип. П.А. Никитина, 1886. – 56 с.
4. Инструкция инспекторам народных училищ губерний : Киевской, Подольской и Волынской, утвержд. 6 марта 1871 г. Министром нар. просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – Ч. 185. – С. 19–30.
5. Об учреждении в г. Остроге Кирилло-Мефодиевского братства, 24.02.1865 – 16.06.1876 гг. // Держ. архів Житомир. обл. – Ф. 1, оп. 17, спр. 69. – Арк. 1–284.
6. Обзор деятельности Острожского Кирилло-Мефодиевского церковного братства за 1895–1896 гг. и инструкция для управления Острожским женским училищем графа Д.Н. Блудова, 1876–1896 гг. // Держ. архів Волин. обл. – Ф. 3, оп. 1, спр. 11. – Арк. 1–15.
7. Острожское Свято-Кирилло-Мефодиевское братство и его учреждения // Держ. іст.-культ. заповідник м. Острога. – КН № 3929, IV К № 664. – Арк. 1–48.
8. Острожское Свято-Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство: очерк его возникновения и деятельности : материалы к истории братства, 1865–1910 гг. / сост. Н.П. Быков. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1910. – [8], 244 с., [3] л. ил.
9. Отчет Кирилло-Мефодиевского братства за 1876 г. – СПб. : Тип. Император. академии наук, 1877. – 54 с.

10. Отчет Кирилло-Мефодиевского братства за 1877–1878 год. – СПб. : Тип. И.И. Глазунова, 1879. – 228 с.
11. Позіховська С.В. Листи В. Жуковського і В. Ганки графу Д. М. Блудову в колекції Державного історико-культурного заповідника м. Острога / С.В. Позіховська // Матеріали VI Остроз. наук.-краєзн. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”, 1995 р. – Остріг, 1995. – С. 167–170.
12. Поток М.В. Бібліотечна мережа Острога і повіту в 20–30-х рр. ХХ ст. / М.В. Поток // Матеріали IV наук.-краєзн. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Сокаль, 1993. – С. 134–136.
13. Пятидесятилетие Острожского Свято-Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства, 1865–1915 гг.: ист. записка / сост. Н.П. Быков. – Петроград : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1915. – VIII, 430, 110 с., 32 л. ил.
14. Теодорович Н.И. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях: ист.-стат. описание церквей и приходов Волынской епархии: в 5 т. / Н.И. Теодорович. – Почаев : Тип. Почаево-Успенской лавры, 1889. – Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – 1120, VIII с.
15. Тимочко І.Б. Аспекти благодійницької діяльності Острозького Кирилло-Мефодіївського православного братства / І.Б. Тимочко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – 2010. – Вип. 20. – С. 195–198.
16. Шпізель Р.С. Медицинская деятельность Острожского Кирилло-Мефодиевского братства (1865–1922 гг.) / Р.С. Шпізель // Матеріали I – III наук.-краєзн. конф. “Остріг на порозі 900-річчя” (1990–1992). – Сокаль, 1992. – Ч. 2. – С. 108–114.